

KAZAKÇA DEYİMLERDE KORUNAN BAZI MOĞOLCA KELİMELEK ÜZERİNE*

Marlen ADILOV**

Öz: Kazakça deyimlerde anlaması güç olan Moğolca kelimeleK fazladır. Bu makalede Kazak edebî dilinde aktif olarak kullanılmayan ve anlamı anlaşılmayan ancak deyimlerde korunan Moğolca kökenli kelimeleK araştırılmıştır. Varlığını deyimlerde korumuş Moğolca kökenli kelimeleK, Türk lehçelerindeki ve Moğolcadaki varlıklarıyla karşılaştırılarak açıklığa kavuşturulmuştur.

Anahtar KelimeleK: Kazakça, Türk lehçeleri, Deyimler, Moğolca kelimeleK.

On Some Mongolian Words Preserved in Kazakh Idioms

Abstract: In the idioms of the Kazakh language, there are some Mongolian words with unclear meanings. This article investigates some of these Mongolian words which are not actively used in the Kazakh literary language and could not be explained of their meaning individually. The Mongolian words, which preserved their existence in idioms, were clarified by comparing them with their existence in the Turkic languages and Mongolian language.

Key words: Kazakh language, Turkic languages, idioms, Mongolian words.

Giriş

Günümüzde gençlerin ve öğrencilerin günlük dilde, deyimleK içerisinde kullandıkları hâlde anlamı anlaşılmayan birçok kelime mevcuttur. Deyimleri genel olarak anlarlar, ancak anlamı anlaşılmayan bazı kelimeleK anlamını çıkaramayabilirler. Çünkü bazı Moğolca kelimeleK Kazak edebî dilinde kullanılmazken, deyimlerde varlıklarını sürdürmüştür. Biz de deyimlerde geçen ve anlaması güç olan bu kelimeleK anlamlandırmaya çalıştık

Kazakça deyimlerde anlaşılmayan kelimeleK çoğu, Moğolca kökenlidir. Moğolca kelimeleK çoğu Türk lehçelerine tarihî devirlerde (Cengiz Han ve onun oğulları devletleri zamanında) girdiği için Moğolca kelimeleK çoğu anlaşılmamaktadır. Türklerin Moğollar ile aynı coğrafyada yaşamaları ve komşu olmaları nedeniyle oluşan etkileşim ortamında eski devirlerde dile giren Moğolca kelimeleK, bugün kullanımdan çıkmış ancak deyimlerde korunmuştur. Örneğin Sälem sawkıt berdi “GönüldeK ve sayğıdan birisine hediye verdi” deyimindeki sawkıt kelimesi Moğolca saugad “tanışma hediyesi” kelimesidir. Bu kelime Harezmi Türkçesi eserlerinden beri vardır: savkat/savgat “hediye” (ME.78-8); Çağatay Türkçesi eserlerinde: savgat/sovgat/sovkat “hilat, peşkeş, ihsan, armağan, inam” (Kaçalın 2011: 992); Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde savgat “armağan, hediye, ihsan” (DKK.95-6).

* ÖrnekleK, “Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Unsurlar” adlı yayımlanmamış doktora tezimizden alınmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, M. Narıkbayev KazGUU University (Kazak Hukuk ve Beşeri Bilimler Üniversitesi), Kazak Dili Öğretimi Bölümü, Astana/KAZAKİSTAN. E-posta: marlenadilov88@gmail.com. ORCID No: 0000-0001-9876-4516

Bunun gibi Moğolcada varlığı bilinen diğer kelimeler şunlardır: aran “yırtıcı hayvan”, ayıl “korku”, äb “sihir”, bit “tamamen”, biyalay “eldiven”, borşa “parça”, büldirge “kamçı ilmiği”, düley “sağır, deli”, erewil “sağlam”, jim “iz”, karın “cimri”, karkara “şapka türü”, karuw “cevap”, kayrakan “bir Tanrı adı”, kejege “sırt, ense”, kere “son yemek”, kur “dinç”, saganak “çadır iskeleti”, sawkat “ganimet”, surkiltay “öğretici, danışman”, şülen “ziyafet”, taban “beş”, tas “tamamen”, tolagay “kafa”, unjirga “ense” vs.

İnceleme

1. Aran “Yırtıcı hayvan”:

1. Aranı aşılıw2 “Doyumsuzluk yapmak, tamahkârlık etmek” (FS 2007: 57).

2. Aranday awzın aşuw “Oburlaşmak, birisinin malına göz koymak” (KazTS 2003: 49).

Kazak edebî dili sözlüğünde aran kelimesi eski kelime olarak verilmiş ve “eskiden bozkırlarda yaşayan büyük yırtıcı hayvan” olarak açıklanmıştır. Verilen örnekler de şöyledir:

Aranday awzın aştı “Ağzını yırtıcı hayvan gibi açtı; mec. oburlaştı, birisinin malına göz koydu”; Kökkaskalarda aranday ötkir tis te jok, kılğımay jutar üñireygen tamak ta jok “Bu köpeklerde yırtıcı hayvanlardaki gibi keskin dişleri yok, kolay yutar büyük ağız da yok” (KETS I 2011: 589).

Räsänen, Tuvacada “yırtıcı” anlamındaki aratan kelimesinin Moğolca araga-tan biçiminden geçtiğini söylemiş, onu da “azı dişi” anlamındaki Moğolca aragan ve Türkçe azı/azuk/azuv biçimlerine götürmüştür (Räsänen 1969: 24a; 33a).

Kazakça deyimlerde korunan aran biçimi de Moğolca aratan biçiminden gelmiş olmalıdır.

Aran kelimesi Kırgızca ve Karakalpakçada, Kazakçadaki gibi deyim ve kalıplaşmış yapılarda korunmuştur:

Kırgızcada araan: oozun araanday açıptır “ağzını geniş açmış”; araanı açılğan “doymaz, açgözlü”; araan tala “çöl” (KS 2011: 39); Manas Destanı’nda araanday “ağzı geniş açılan” (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 191); Karakalpakçada aran: awzın aranday aşıptı “ağzını (büyük derecede) açmıştır” (KkRS 1958: 47).

Karaycada mecazî anlamında korunmuştur:

Karaycada aran awuz “obur, doyumsuz” (KRPS 1974: 73).

Bazı lehçelerdeki “ahır” anlamındaki aran kelimesi bununla ilgili midir?

Krş.:

Nogaycada aran “at ahır” (NRS 1963: 45). Başkurtçada aran “ahır bölmesi” (BTS 2017: 36); Tatarcadaki aran “ay.” (TTAS I 1977: 65); Kumukçada aran “ahır” (KumTS 2000: 18); Karaçay-Malkarcada aran “bozkır, meydan” (KBRS 1989: 71).

Sibirya Türk lehçelerinde ise kendi asıl anlamında korunmuştur:

Altaycada araatı “tilki” (ATS 1999: 27); Tuvacada araatan “vahşi hayvan, yırtıcı hayvan” (Ölmez 2007: 76).

Moğolcada araatan “yırtıcı hayvan” (KMRS 1947: 20).

2. Ayıl “Korku, dehşet, tehdit”:

Ayılın jiymadı “Korkmadı” (FS 2007: 29). Ayılın jiymadı deyiminin üreyin jiymadı olan varyantı da vardır; ürey ise “korku” anlamında kullanılan bir kelimedir. Deyimdeki ayıl kelimesinin anlamı bilinmediğinden dolayı, ürey kelimesi kullanılmış olabilir.

Sızdıkova, bu deyimdeki ayıl kelimesinin Moğolca “korku” anlamındaki ayul kelimesiyle aynı olduğunu ileri sürmüştür. Bunu esas alarak ayılın jiymadı deyimini kelimesi kelimesine “korkusunu toplamadı, korkmadı” diye aktarmıştır (Sızdıkova 1994: 27).

Krş.:

Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde ayıl “korku”; ayılğaba “onu korkuttu”; ayuulaba “tehdit etti” (Kaçalın 2017: 18, 201).

Tuvacada ayıl “dehşet, tehlike, korku” (TuvRS 1968: 48).

Moğolcada ayul “korku, tehlike” (KMRS 1947: 23); ayılğah “korkutmak” (KMRS 1947: 14); Halha Moğolcasında ayuul “ay.” (Ölmez 2007: 82).

3. Äb “Büyü, sihir”:

Äb jılanday tolğanuw “Heybetlenmek, azamet göstermek; kendisine çekmek, dikkat çekirmek (kelimesi kelimesine: sihirli yılan gibi çevrilmek)” (FS 2007: 13).

Kazak edebî dilinde äb kelimesi tek başına kullanılmaz ve anlamı bilimemektedir ancak bu deyimde korunmuştur.

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde abjılanday tolğanuw deyimindeki äb kelimesinin Farsça “su” anlamındaki ab kelimesi olduğu söylenmiştir (Kayırjan 2013: 5).

Sızdıkova, äbjılanday tolğanuw deyiminin halk edebiyatı şiirlerinde epeyce geçtiğini söyleyerek, deymi “sihirli yılan gibi kendisine çekmek, ilgilendirmek” olarak aktarmıştır (Sızdıkova 1994: 10). Sızdıkova'nın dediği gibi deyimde geçen äb kelimesi “büyü, sihir” anlamındaki bir kelimedir, çünkü kelime bazı Türk ve Moğol lehçelerinde görülmektedir.

Krş.:

Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde hab “büyü” (Kaçalın 2009: 184).

Kırgızcada krş.: abcip (sihir ipi) “ilgi göstermeyen, boyun eğmeyen erkeklere ya da kadınlara kendisini beğendirmek için, dikkatini çekmek, sevdirmek amacıyla yapılan hile, büyü, dua etme; büyü, duadan ortaya çıkan hastalık” (KS 2011: 2).

Hakasçada ap “büyü, büyücülük”; ap çip “büyü, sihir; hipnoz”; aptag “ay.” (HTS 2007: 44-45); Altayca ve Altaycanın Koybal ağzında ap “büyü, büyücülük” (Räsänen 1969: 21).

Yakutçada ap “büyü, sihir”; apta- “büyülemek”; aptay “büyülü” (YRS 1972: 43).

Moğolcada ab “büyü, sihir; büyücülük, çekicilik, kandırma” (MTS 2003: 1); Buryatçada ab “ay.”, abtay “büyülü”, abtay xun “büyücü”; Evenkicede apta- “büyülemek”; Negidalcede xaptu- “büyülemek” (Zeki Kaymaz, Altaistik Ders Notları).

4. Bit “Tamamıyla, tamamen”:

1. Bit-şıt boldı “Darmadağın, paramparça oldu, dağıldı” (KTFS 2007: 74)

2. Bit-şıtı şıktı “ay.” (KTFS 2007: 74).

3. Bit-şıtın şıgardı “İyice dövdü, cezasını verdi” (KTFS 2007: 74).

Kazak edebî dili sözlüğünde bit kelimesi hakkında herhangi bir açıklama yoktur ancak söz konusu deyimleri verilmiştir (KETS IV 2011: 104).

Rassadin’e göre söz konusu deyimlerdeki bit kelimesi Moğolca but kelimesiyle ilgilidir:

Kazakça bit-şıt ikilmesindeki bit “paramparça” biçimi, Moğolca “tamamen tahrip, iyice, tamamıyla, hiç, çok; (Rusçada raz “ön eki” gibi: bit’ “vurmak”; razbit’ “tamamen vurmak; Moğolca but tsoxi “tamamen kırmak” anlamındaki but biçiminden gelmektedir < Eski Yazı Moğolca buta “tamamen”; Halha Moğolcası but “ay.”; Kalmukça but “ay.”; Buryatça buta “ay.” (Rassadin 2008: 222).

5. Biyalay “Eldiven”:

Bit kabıgıman biyalay tokıgan “Çok becerikli (kelimesi kelimesine “bit kabıgımandan eldiven dokuyan)” (FS 2007: 152).

Kazak edebî dili sözlüğünde biyalay kelimesi “kumaş veya deriden dikilen yünlü eldiven; yaycı eldiveni; kartalcı avcılarının özel eldivenleri” (KETS III 2011: 394) olarak açıklanmıştır ancak eldivenin bu türü artık kullanılmadığı için genel “eldiven” anlamındaki kolgap kelimesi aktifleşmiştir. Kazakçadaki kullanım alanı ancak ağızlarla sınırlı kalmıştır.

Räsänen, kelimenin Türk lehçelerine Moğolcadan geçtiğini ifade etmiştir:

Çağatayca behle/behli; Baraba lehçesinde megeley; Koybol lehçesinde meley; Hakasçada meley; Sagay lehçesinde melay; Teleüt, Lebed, Şor lehçelerinde meley; Oyratçada peley; Nogaycada biyalay; Tatarcada beyeliy; Tatarcanın Tobol lehçesinde piyalay < Moğolca begeley (Räsänen 1969: 67-68).

Rassadin, Altaycadaki meeley kelimesinin Moğolcadan alıntı olduğunu söylemiştir:

“Meeley “eldiven”: Altayca ve Altaycanın Telengit, Teleüt ağızlarında meeley/meeliy “ay.” < Moğolca begeley “ay.”; Kalmukça beele “ay.”; Buraytça beeley “ay.” (Rassadin 2008: 34, 204).

Krş.:

Çağatay Türkçesi eserlerinde: Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar’da behli “doğancı eldiveni” (Kaçalın 2011: 908); Senglah’ta behli (Seng.147v27); Lugat-i Çağatay ve Türkî’-yi Osmani’de behli “doğan, eldiven, bilayi behle” (ŞS.).

Uygurcada peley “eldiven, ellik” (YUTS 2013: 318); Özbekçenin ağızlarında miyäläk “eldiven” (UHŞL 1971: 183).

Kırgızcada meeley “eldiven” (KS 2011: 560); Tatarcada biyeley “ay.” (Öner 2009: 43); Başkurtçada beyeley “sadece baş parmağı olan eldiven, bebek eldiveni, parmaksız eldiven” (BTS 2017: 80).

Altaycada meeley “eldiven” (ATS 1999: 133); Hakasçada meley “ay.” (HRS 1953: 105).

Moğolca beeliy “eldiven” (KMS 1977: 64); Yazı Moğolca begeley “ay.”; Kalmukça beele “ay.”; Buryatça beeley “ay.” (Räsänen 1969: 67-68; ESTY VII 2003: 46-47).

6. Borşa “Bölük, parça, dilim”:

1. Borşa borşası şıktı “Param parça oldu” (KTFS 2007: 70; KETS III 2011: 492).

2. Arka eti arşa, borbay beti borşa boldı “Çok yoruldu, yorgun argın oldu, mahvoldu” (KETS III 2011: 492).

3. Borşa bolsın (beddua) “Ölsün” (KTFS 2007: 70).

Kazak edebî dili sözlüğünde borşa kelimesi “tavuk, ördek, kuzu etlerine pirinç, soğan, biber, yumurta, tereyağı katarak pişirilecek yemek türü” olarak açıklanmış ve söz konusu deyimleri örnek olarak verilmiştir (KETS III 2011: 492). Ancak deyimlerde görüldüğü üzere borşa kelimesi “parça” anlamında kullanılmıştır.

Kazakçada borşala- fiili ise “etleri parçalara ayırmak” (KETS III 2011: 493) anlamında kullanılmaktadır.

Rassadin’e göre Kazakça “etleri parçalara ayırmak” anlamındaki borşala- fiili, Moğolca “küçük dilimlere ayrılmış hazır et” anlamındaki borça kelimesinden gelmiştir:

Kazakça borşala- “eti büyük parçalara bölmek” < Eski Yazı Moğolca borçala- “ay.”; Halha Moğolca bortsol- “ay.”; Kalmukça borts- “ay.”; Buryatça borsol- “eti küçük dilimlere bölmek”; Genel Moğolca borçalah fiili genel Moğolca “küçük dilimlere ayrılmış hazır et” anlamındaki borça kökünden gelmiştir (Rassadin 2008: 215).

Moğolca borts (mah) “parçalanmış (hazır et)” (KMS 1977: 67).

7. Düley “Deli; sağır; telâş, karışıklık”:

1. Alay düley boldı “Alt üstüne getirdi, alt üst oldu” (KETS I 2011: 346).

2. Düley küş «Deli kuvvet» (KETS V 2011: 43).

3. Düley külki «Delice gülüş».

Düley biçimi Kazak dili sözlüklerinde şöyle anlamlandırılmıştır:

1. deli, aptal, salak, akılsız; 2. tabiatın acımasız gücü; 3. sinirli, kızgın; 4. şiddetli, çok sert; 5. düzensizlik, karmakarışık (KTTS 2008: 209; KETS V 2011: 42-43).

Kazak dilinin kısa etimolojik sözlüğünde Moğolca veriyle karşılaştırılmıştır:

Düley/tüley: Tuva dilinde ve Moğol yazı dili ve lehçelerinde “sağır” anlamında kullanılan düley kelimesi, Kazakçada “tabiatın hiçbir şeyi dinlemeyen (sağır) acımasız gücü” anlamında tabigattın düley küşi söz öbeğinde korunmuştur (Iskakov vd. 1966: 69).

Gombocz, “Altay Dillerinin Fonolojisi Üzerine” adlı makalesinde Türk lehçelerinde “deli” anlamında kullanılan teli/deli/telba biçimlerini Moğol dillerinde “sağır” anlamında kullanılan dule/duley/duli/tuley biçimleriyle aynı görmüştür .

Räsänen’e göre Altayca ve Tuvaca “donuk, aptal, aptalca; sağır” anlamındaki tüley, Yakutça “sağır” anlamındaki tüy biçimleri ve “sağır” anlamındaki Tuvaca düley, Yakutça döy biçimleri, Moğolca düley/döyineg “sağır” biçimlerinden alıntıdır (Räsänen 1969: 140, 504).

Rassadin’a göre de Sibiry Türk lehçelerinde kullanılan tüley kelimesi Moğolcadan alıntıdır:

“Altayca ve Altaycanın Telengit ve Teleüt ağzlarında tüley “sağır” < Moğolca düley “ay.” (Rassadin 2008: 44).

Krş.:

Alişer Nevaî şiirlerinde düley “sağır” (Budagov I 1869: 574); Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde düley “ay.” (Çağataycası sokır'dır) (Kaçalın 2017: 46, 204).

Kırgızcada dülöy “sağır”: Dülöyğö salam berseñ, “atañnıñ başı” deyt “Sağıra (deliye) selam verirsen, nah der”; alay-dülöy “tipi; karışıklık, alt üst olan durum” (Yudahin 1965: 202; KS 2011: 316). Başkurtçada krş.: töley “karanlık yer, en dipte ki yer” (BTS 2017: 630).

Altaycada tüley “sık, gür; sağır” (ATS 1999: 189; ORS 1947: 161); Teleüt ağzında tüley “donuk, aptal, aptalca; sağır” (Radloff III 1960: 1568); Soyon dilinde tüley “ay.” (Räsänen 1969: 504; Radloff III 1960: 1568); Tuvacada düley “sağır”: düley-kök “heyelan”; düley kara “iyi pırlıttı yapmayan kıvılcım” (Ölmez 2007: 149; TuvRS 1968: 188).

Yakutçada d'üley “sağır”; krş.: tüley: tüley baraan tüün “zifiri karanlık gece” (YRS 1972: 134, 411).

Moğolcada düliy “sağır”; düliyx “yoldan sapmak”; düyren “aptal, akılsız, deli” (MRS 1947: 79-80).

Görüldüğü gibi bazı çağdaş Türk lehçeleriyle Moğol yazı dili ve lehçelerinde “sağır” anlamında kullanılan düley sözü Kazakça deyimlerde mecazî anlamlar kazanmıştır.

8. Erewil “Sağlam, sağlığı yerinde, dinç ”:

1. Erewil atka er saldı “Sağlam ata eğer koydu ; (mec.) savaşa gitti” (KTFS 2007: 93; KETS V 2011: 342).

2. Erewil at “Sağlam at, dinç at, binilmeyen at” (KETS V 2011: 342).

Kazak edebî dili sözlüğünde erewil kelimesine eskicil kaydı düşülmüş; kelime “askerî sefer, hücum, savaş” olarak açıklanmış ve örnek olarak söz konusu deyimleri verilmiştir (KETS V 2011: 342).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde erewil at deyimini “savaş için binilecek güçlü at” olarak anlamlandırılmıştır (Kayırjan 2013: 133).

Sızdıkova, erewil at deyimindeki erewil kelimesini Moğolca “dinç, sağlam” anlamındaki erüül kelimesiyle ilgili görmüştür (Sızdık 1994: 4).

Rassadin, Altaycada “sağlam, sağlığı yerinde, dinç” anlamındaki erüül kelimesini Moğolca olarak değerlendirmiştir:

“Erüül “sağlam, sağlığı yerinde, dinç”: Altayca ve Altaycanın ağızlarında ereel/elüür/erüül “ay.”; Çelkan ağzında ereen “ay.” < Moğolca eregül/elegür “ay.” (Rassadin 2008: 37).

Buna göre Kazakçada deyimdeki erewil kelimesi Moğolcadan alıntıdır ve anlamı da Moğolcadaki gibi “sağlam, sağlığı yerinde, dinç” olmalıdır.

Moğolca erüül “sağlam, sağlığı yerinde, dinç” (KMRS 1947: 329).

Kırgızcada erööl “öncü pişdar; siper” (KS 2011: 339).

Altaycada erüül “ayıklık, uyanıklık” (ATS 1999: 85).

9. Jol “Şans, başarı, baht, talih”:

Jolı boluw “Mutlu olmak, başarılı olmak, şanslı olmak; ganimetli olmak; dilediği, hayal ettiği gerçekleşmek” (KTFS 2007: 115; KETS VI 2011: 466).

Nurmagambetov, Kazakça jolı boluw deyimindeki jol kelimesinin “şans” anlamındaki bir kelime olduğunu söylemiş ve Yakutça d’ol, Moğolca zol kelimeleriyle karşılaştırmıştır (Nurmagambetov 1994: 114).

Kazak dilinin izahlı ve edebî dili sözlüklerinde jol kelimesinin “şans, başarı, talih” anlamı kayıtlı değildir. Kazak edebî dilinde de bu kelime bu anlamla kullanılmaz ancak deyimde görüldüğü gibi jol kelimesi “şans, başarı” anlamında kullanılmıştır (KETS VI 2011: 475).

ESTY’de Kazakçada jol kelimesinin deyimlerde “mutluluk” anlamında kullanılmasından dolayı Moğolcadan alıntı olabileceği söylenmiştir (ESTY IV 1989: 218).

Räsänen, Yakutçadaki “mutluluk” anlamında dyol/zuol biçiminin Moğolcadan geçtiğini söylemiştir:

“Yakutçada zol/zuol/zoluo/dyol “mutluluk, iyilik” < Moğolca zol “mutluluk” ~ genel Türkçe yol “yol” (Räsänen 1969: 127).

Bu verilere göre Kazakçadaki “şans” anlamındaki jol kelimesi Moğolca “iyi talih, şans, başarı” anlamındaki zol biçiminden alıntı olabilir. Bununla birlikte genel Türkçe yol kelimesinin “yol” anlamından mecazî anlam kazanmış bir kelime olabilir.

Krş.:

Orhon yazıtlarında Yollug (tigin) “kişi adı (talihli)” (KT GB...) (Tekin 2010: 191).

Eski Uygur Türkçesi eserlerinde yol “kut”; yollug “kutlu, mesut” (EUTS 2011: 302); İtk Bitig’de yol Teñri “kader Tanrısı” (IB.2; 48); Suvarnaprabhasa’da at yol “şans, başarı, baht, talih” (Suv.444/5) (DTS 1969: 65).

Harezm Türkçesi eserlerinden Kısasü’l-Enbiyâ’da yol 3. “baht, talih”: yol bol-“talihli olmak” (KE.155r10).

Kırgızcada colduu : attan colduu “attan talihi var” (KS 2011: 221); Manas Destanında colduu “başarılı, talihli” (Sadıkov, Sarsembayev 2011: 592); Karakalpakçada colı boldı “başarılı oldu, mutlu oldu”; colı bolmay kaldı “talihsiz kaldı, şansı olmadı” (KkRS 1958: 254); Nogaycada yollı “mutlu, başarılı, şanslı” (NRS 1963: 125); Tatarcada yul kaldır- “imkan bırakmak, fırsat vermek” (Öner 2009: 350); Karaçay-Malkarcada col “başarı, şans, talih”: anı har kuru da colu boladı “onun her zaman şansı vardır” (KMTS 2000: 156); Karaycada yol “kader”: muna oldu biyençi yolunun! “işte oldu kaderin sevinci”; yolaylı “başarılı şekilde” (KRPS 1974: 247).

Sarı Uygurcada yul “kader, şans, talih” (Malov 1957: 43); Altaycada col “şans”: ırıstu col bolzım “şans yolu” (ATS 1999: 63); Tuvacada çol “kader, nasip, mutluluk”; salım-çol “kader” (Ölmez 2007: 123; TuvRS 1968: 538).

Yakutçada d’ol “şans” (TYS 1995: 252).

Moğolcada zol “iyi talih, şans, başarı”; zol bolhu “şanslı veya başarılı olmak, uygun ve elverişli olmak” (MTS 2003: 1651).

10. Jım “İz”:

1. Jımın bildirmew “Kimseye sırrını belli etmemek, bir işi belli etmeden yapmak” (KTFS 2007: 124).

Deyimler sözlüğünde yazar, jım kelimesinin “tavşan izi” olabileceğini belirtiyor (KTFS 2007: 124). Buradan hareketle jımın bildirmede deyimini kelimesi kelimesine “(arkasından) iz bırakmadı” olarak da çevirebiliriz.

2. Koyan jimınday jol “Yamuk yol, düz olmayan yol, dönüşleri çok olan yol (tavşanın izi gibi yol)” (KETS VI 2011: 716).

Kazak edebî dili sözlüğünde jim kelimesi “hayvanın yuvasına, inine götüren iz, yol; in” olarak açıklanmış ve söz konusu deyimleri örnek olarak verilmiştir (KETS VI 2011: 716).

Rassadin’e göre Kazakçadaki jim kelimesi Moğolcadan alıntıdır:

“Kazakça jim “iz; (tavşan) izi” < Yazı Moğolca zim “Orman veya bozkırda yürüyüşle yapılan iz yolu; hayvan izinden kalan yol”; Halha Moğolca cim “ay.”; Kalmukça jim “ay.”; Buraytça jem “ay.” (Rassadin 2008: 212).

Moğolca cim “iz, izden yol” (KMRS 1947: 92).

11. Karın/karaw “Cimri”:

Karın bayday sarañ “Fazlasıyla cimri (kelimesi kelimesine cimri zengin gibi cimri)” (KTFS 2007: 183).

Karawdñ kazınası kargaga buyırar “Cimrinin hazinesi kargaya rastgelir” (KETS IX 2011: 356).

Kazakça deyimler sözlüğü yazarı Keñesbayev, deyimdeki Karınbay kelimesinin Musa peygamber zamanındaki Harun ile ilgili görmüştür (KTFS 2007: 183).

Kazak dilinin kısa etimolojik sözlüğünde deyimdeki karın kelimesinin Harun (kişi adı) ile ilgili olmadığı söylenmiş, kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki “cimri” anlamındaki karın kelimesiyle ilgili olduğu izah edilmiş; Kazakçada karaw biçiminin de bununla ilgili olduğu vurgulanmıştır (Iskakov vd. 1966: 122).

Karın kelimesinin Sibirya Türk lehçelerinde “cimri” anlamında kullanılan karan/karam ve Tatarca, Başkurtçada aynı anlamdaki karun biçimleri ile ilgili olabilir. Krş.: bu deyime semantik açıdan benzeyen Kazakçada “fakir” anlamındaki çigany/çigay kelimesinden türeyen şıgaybay biçimi vardır: Şık bermes şıgaybay “Hiç bir şey vermez cimri zengin” gibi.

Krş.:

Kırgızcada bite-karın “cimri” (Iskakov vd 1966: 122; KS 2011: 124); Tatarcada karun “çok cimri ve tamahkâr kimse” (Öner 2009: 160); Başkurtçada karun “fazlasıyla cimri, pinti”; karunlan- “cimrilik yapmak” (BTS 2017: 334).

Altaycada karan “cimri, haris, çıkarıcı” (ATS 1999: 98); Teleüt ağzında karam “cimri, eli sıkı” (TelAS 2000: 48); Hakasçada xaram “ay.”: xaram kizidegi alımnı xaragay püri tüsse aların “cimri kişiden alacağını (borcunu) hiç bir zaman alamazsın” (HRS 1953: 275); Tuvacada xaram “ay.”: Xaram kijee eş irak, çorjan atka çer irak “Cimri kişiye arkadaş uzak, tembel ata yol uzak” (TuvRS 1968: 469).

Moğolca xaram “cimri” (KMRS 1947: 258).

12. Karkara “Süslü kız kalpağı, şapka türü” :

1. Karkaralı kız, kasabalı katın “Kız kadınlar” (Kayırjan 2013: 244).
2. Karkaralı kız “Nişanlı kız (belki nişanlı kızlar karkara denildiği şapka türünü takarlardı)” (KETS IX 2011: 374).
3. Karkarasın köterdi “Derecesini yükseltti” (KETS IX 2011: 374).
4. Karkarasın dalayttı “(genellikle güzel kızlar hakkında) Dikkat çekirtti, göze güzel göründü” (KETS IX 2011: 374).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde karkara kelimesi “genç kızların giydiği süslü şapka türü” olarak açıklanmıştır (Kayırjan 2013: 244).

Radlov ve Budagov’un sözlüklerinde Kazakça için karkara kelimesine aynı anlam verilmiştir (Radloff II 1960: 748; Budagov II 1871: 50).

Kazak edebî dili sözlüğünde karkara kelimesi “1. şapkaya takılan kuş teleği ; 2. tepesi yüksek ve uzun olan kuş tüyü süslü kız şapkası” olarak açıklanmıştır; karkaraday biçimi de “yüksek; büyük, iri görünen; görkem, güzel” anlamındadır; ak karkara ise “uzunca ak telekli leylek kuşu” anlamındaki bir kelimedir (KETS IX 2011: 374).

Räsänen’e göre karkara kelimesi Moğolcadan alıntıdır:

“Çağatayca karkara; Kazakça ve Kırgızca karkara “eine Reiherart, grosse Vögel, wie Kranich u. Reiher”; Teleüt ağzında karkara “ay.” < Moğolca karkara “eine aschfarbene Kranichart” (Räsänen 1969: 238a).

Çağatay Türkçesi eserlerinde karkara “(tüyünden süsler yapılan) büyük kuş türü” (Budagov II 1871: 50; Radloff II 1960: 190).

Karkara kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesinde karkara “uzun bacaklılardan, bataklık bölgelerde yaşayan, kışı sıcak ülkelerde geçiren, başı sorguçlu turna” (TS II 1988: 802); Türkmencenin ağzlarında karkara “kuş tüyü” (TDED 1977: 223; ESTY V 1997: 306).

Özbekçede karkara “boynu, burnu ve ayakları uzun olan kuş türü” (UTİL II 1981: 558); Uyurcada kakira “balıkçıl kuşu” (YUTS 2013: 217).

Kırgızca karkara “bir çeşit turna; turna tüylerinden süs” (KS 2011: 410); Manas Destanı’nda Karkara “yer adı” (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 773).

Altaycanın Teleüt ağzında karkara “bir kuş türü” (Räsänen 1969: 238a).

Moğolcada harkira “boz turna” (MTS 2003: 1450).

13. Karuw “Cevap, hisse, karşılık”:

1. Karuwın kaytardı “Cevabını verdi, ağzının payını verdi, karşılığını verdi, tepki gösterdi, itiraz etti” (FS 2007: 430).

2. Eruwine karuwı “İyiliğe iyilik ile cevap vermek gerek anlamındaki bir deyimdir” (FS 2007: 215).

3. Eruwlige – karuwlı “ay.” (Kaydar 2004: 290).

Kazakçada karuw kelimesi “silah; alet; güç, kuvvet” (KazTS 2003: 488) anlamlarında kullanılmaktadır. Söz konusu deyimlerinde ise “cevap” anlamlarında korunmuştur.

Kazak edebî dili sözlüğünde karuw (karuwlı “güçlü”) kelimesinin mecazî anlamı “güç, gayret” olduğu belirlenmiş ve “cevap” anlamı hakkında söz edilmemiştir ancak söz konusu deyimleri örnek olarak verilmiştir (KETS IX 2011: 389-392).

Sızdıkova ve Janpeyisov, deyimler içinde korunan karuw kelimesinin Moğolca hariu ve Yakutçada xoruy biçimleriyle aynı olduğunu izah etmişlerdir (Sızdıkova 1994: 115; Janpeyisov 1976: 111).

Rassadin, Altaycada “cevap” anlamındaki karuu kelimesinin Moğolcadan alıntı olduğunu söylemiştir:

“Karuu “cevap”: Altayca ve Altaycanın Telengit ağzında karu < Moğolca karigu “iade; ödeme; cevap” < Moğolca kari- “geri dönmek” (Rassadin 2008: 48).

Karu kelimesi, tarihî Türk lehçelerinde:

Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da karu “karşılık, cevap” (KE.102v5); Mu'inü'l-Mürîd'de kargu “ay.” (MM.258/3); Kutb, Husrav ve Şirin'de kargu “ay.” (HŞ.55a2...) (Zayaczkowski 1961: 133; Fazılov II 1971: 605-606).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus'ta karav/karov “ödül, ücret, tazminat” (CC.71b/14); Memlûk Kıpçakları eserlerinden Et-Tuhfet-üz-Zekiyye'de karu “cevap” (İzDar.11b3) (Fazılov, Ziyaeva 1978: 338).

Çağatay Türkçesi eserlerinde: Niâzi, Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar'da karu “ivaz, karşılık” (Kaçalın 2011: 955); Abuşka Lugatı'nda karu “ay.” (Vel'yaminov-Zernov 1868: 320); Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde kari'uu “yanıt, cevap” (Kaçalın 2009: 117).

Karu kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkmencede garav “mukavemet, (şiddetli) cevap, karşılık” (TrkmRS 1968: 155).

Tatarcada karuv “itiraz, karşılık, mukabele”: karuv kaytar- “itiraz etmek, tepki göstermek”; karuvın al- “rövanşı almak” (Öner 2015: 275); karav: anıñ karavı “buna mukabil, buna karşı, karşılık olarak” (TatRS 1966: 228); Başkurtçada karıv “ay.”: karıv kıluv “yapılan kötü iyi şeylere karşılık vermek” (BTH I 1993: 649); Karaçay-Malkarcada karuvlaş- “karşı koymak, direnmek” (KMTS 2000: 246); Kumukçada karıw 3. “intikam, öç”: karıw kaytarmak “itiraz etmek; öç almak, intikam almak” (KumTS 2000: 206); Karaycada karuv “cevap, yanıt” (KRPS 1974: 295).

Sarı Uygurcada karo/karu “haber, bilgi, karar; cevap” (Malov 1957: 54); Altaycada karuu “cevap”: karuum berbedi “cevap vermedi”; karuu “sorumluluk”: karuuga tutar “davalı, sorumlu” (ATS 1999: 100; RusAS 1964: 428); Teleüt ağzında karu “ay.” (TelAS 2000: 49); Hakaşçada haro “cevap, yanıt; (bir şeye karşılık olarak verilen) hediye; borç faizi; (ruhlara verilen hediyelerin karşılığı olarak) başarılı av” (HTS 2007: 154); Tuvacada xarı “cevap, yanıt, karşılık”; harıla- “cevaplamak, karşılığını vermek” (Ölmez 2007: 164).

Yakutçada xoruy “cevap; cevaplı”; horuyda “cevap vermek” (YRS 1972: 501); Çuvaşçada xurav/xorav/xuru “cevap, tepki; karşılık; mazeret” (Fedotov II 1996: 362).

Moğol dilinde harigu/hariu “karşılık, cevap, yanıt, tepki”, hariu abhu “karşılık vermek, öç almak”, hariu bolhu “cevap vermek” (MTS 2003: 1446); xariulal “cevap” (KMRS 1947: 259); Buryatçada haryuu “iade, geri verme, geri yollama; cevap, karşılık” (Çeremisov 1973: 558); Mançu dilinde karu “ay.” (SSTMYa I 1975: 381).

14. Kayrakan “Bir Tanrı adı”:

Kargısı kattı kayrakan kargısınan sen sakta “Kargısı sert olan dağ Tanrısı bizi belaya uğratma” (Kayırjan 2013: 231).

Kazak edebî dili sözlüğünde kayrakan maddesi bulunmamaktadır.

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde kayrakan kelimesi “dağ taş gibi doğa güçlerinin sahibi, bir Tanrı” olarak açıklanmıştır (Kayırjan 2013: 231).

Rassadin, Altayca ve Altaycanın ağızlarındaki kayrakan kelimesinin Moğolcanın Oyrat lehçesinden geçtiğini izah etmiştir:

“Altaycada ve Altaycanın ağızlarında kaykaran/kayarakan/kayzaran “Tanrılara saygı adı” < Oyratça kayızaran “merhametli (kişi)” (Rassadin 2008: 14).

Krş.:

Altaycada kayrahan (mit.) “Tanrı addedilen putlara saygı adı; mec. ayı” (ATS 1999: 102); Altaycanın Teleüt ağızında kayrahan “saygıdeğer, sayın” (TelAS 2000: 51); Altaycanın Çelkan ağızında kayzaran “Tanrılara saygı adı” (Rassadin 2008: 14); Hakasçada kayrahan han/kayrahan “dağların sahibi” (Kayırjan 2013: 231); Tuvacada xayırakan “Tanrılara saygı adı: üstü xayırakan “yüce tanrı; gök yüzü”; öşşöö xayırakan “Tanrı korusun”; mec. ayı (TuvRS 1968: 463).

Moğolcada xayırhan “dağ taş sahibi” (Kayırjan 2013: 231); Oyratça kayızaran “merhametli (kişi)” (Rassadin 2008: 14).

15. Kejege “Ense”:

1. Kejegesi keyin tarttı “Üşendi, tembellik yaptı ” (FS 2007: 313).

2. Kejegeñ kesilgir (karkış) “Ensen kesilsin” (FS 2007: 313).

Kazak edebî dili sözlüğünde kejege kelimesi “kafanın ense tarafı; boynun üst tarafı” olarak açıklanmıştır ve söz konusu deyimleri verilmiştir (KETS VII 2011: 522). Çünkü kelime Kazak edebî dilinde zikredilen deyimler dışında yaşamamaktadır.

Sarıbayev, deyimlerde korunan kejege kelimesini Moğolca “ense; boyun; örgü, saç örgüsü” anlamındaki gezige kelimesiyle ilgili görmüştür (Sarıbayev 2000: 489).

Räsänen, genel Türkçe kizege “ense, sırt” biçiminin Moğolca gezige’den ödünçleme olduğunu söylemiştir:

Çağatayca kice “hinterkopf”; kicke “nacken”; Kutadgu Bilig’de közek “mannerzopf”; Oyratça kijege/kijee “mannerzopf” < Moğolca gezige “nacken, naarzopf” ~ Tunguzca gedemuk “nacken”; Türkçe *kedek, Yakutça ketex (Räsänen 1969: 270).

Rassadin de aynı şekilde izah etmiştir:

“Altayca ve Altaycanın ağızlarında kejege/kezege/kede “erkek saç örgüsü (erkeklerin eski bir saç modeli)”; Hakasça kiçege “saç örgüsü (kız)”; Kırgızca kecige “ense” < Moğolca gejjge “saç örgüsü; ense” (Rassadin 2008: 58, 116).

ESTY’de Doerfer’in fikrine dayanarak kelimenin Orta Moğolcadan geçtiği söylenmiştir (ESTY V 1997: 18).

Krş.:

Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca sözlüğünde gecige “ense” (Kaçalın 2017: 196);

Uygurcada gejjge “ense, artkafa” (YUTS 2013: 132)

Kırgızcada kecig

e “ense”: kecigesi ker tarttı “üşendi” (KS 2011:428); Manas Destanı’nda kecigele-“enseye doğru nişan almak” (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 801); Nogaycada kedege “at arabasının arka tarafı”: arbađñ kedegesine oltırma “at arabasının arkasına oturma” (NRS 1963: 157).

Altaycada keçege “erkek saç örgüsü (geneneğe bağlı Altaylılar tepelerinde bir tutam saç bırakır ve onu örerler)” (ATS 1999: 103); Hakasçada kiçege “kız saç örgüsü” (HRS 1953: 78); Tuvacada kejege “örgü, saç örgüsü” (Ölmez 2007: 195).

Yakutçada ketex “ense” (TYS 1995: 81); Çuvaşçada kay “arka, arka tarafı, göt” (Fedotov I 1996: 211).

Moğolca gezige “ense, boynun ense kısmı; örgü, saç örgüsü, belik, at kuyruğu” (MTS 2003: 608); Oyratça gezige “ense”; Buryatça gezege “saç örgüsü (erkek)”; Kalmukça gjig “ense” (Rassadin 2008: 58, 116); Tunguzca gedemuk “nacken” (Räsänen 1969: 270).

16. Kösege “Yeni evlilerin yatağının görünmemesi için önüne çekilen perde, örtü; yeni evlilerin yatağı”:

1. Kösegesi kögeruw “Çoluk çocuklu olmak, dal budak salmak, filizlenmek, çoğalmak; muradına ermek (kelimesi kelimesine: yatağı göğermek)” (KTFS 2007: 157).

2. Kösegeñ kögersiñ (alkış) “Soyun soylansın, boyun boylansın” (KTFS 2007: 157).

Kösegeñ kögersin deyiminin Körpeñ ulgaysın “Yorganın büyüklensin” (FS 2007: 368) varyantı da vardır. Demek ki kösege kelimesinin anlamı anlaşılmadığı edebî dildeki “yorgan” anlamındaki körpe kelimesi tercih edilmiştir.

3. Kösegeñ kögerip, körpeñ ulgaysın “ay.” (Kayırjan 2013: 212; Iskakov vd. 1966: 106).

-Kazak edebî dilinde kösege kelimesi tek başına kullanılmaz, sadece kögermek- fiili ile birlikte kullanılarak deyim oluşmaktadır (Iskakov vd. 1966: 106).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde kösege kelimesi “Çadır evindeki perdeyle kapatılmış yeni evlenenlerin yatağı” ve kosaga biçimi “çadır evindeki kız odası” olarak açıklanmıştır (SS 2013: 262).

Kazakçada yatağın görünmemesi için önüne çekilen perde” anlamında şımıldık kelimesi bilinmektedir.

Biz deyimde geçen kösege “yatak perdesi, yatak, yorgan” kelimesini Moğolca kösige “perde, örtü” (ESTY V 1997: 128) kelimesinden alıntı olacağını düşünmekteyiz.

Tekin, Kırgızca köşögö “perde, karanlık” (Kazakça deyimde kösege) biçimini tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki “gölge” anlamındaki kölige biçimiyle aynı görmüştür (ş- l denklîği):

Orta Türkçe (DLT) köşi-/köşit- “örtmek, kapamak”; köşik “kapak, perde; gölge”; köşiklik “gölge, gölgelik yer”; köşike “hafif gölge”; Kırgızca köşögö “perde, karanlık” < *köşaka<*köşika = Moğolca kösi- “korumak, engellemek; tıkmak, kapamak”; kösige(n) “perde; sayvan” ~ Eski Uygurca kölit- “gölgelemek”; Orta Türkçe (DLT) kölik “gölge”; köliklik “gölgelik yer”; kölika “gölge”; Kıpçak Türkçesi eserlerinde (CC) kölege “ay.”; kölgay “gölgelik”; TZ’de kölek/köletke “gölge”; Türkmence kölege “ay.”; Yakutça külük “ay.”; Kazakça köleñke “ay.”; Kırgızca kölönkö “ay.”; Tatarca kölege “ay.”; Ttk ve Az. gölge “ay.” (Tekin 1969: 77).

DLT’den l ~ ş denklîği yoluyla ortaya çıkan birkaç örneği Dankoff ve Kelly şu şekilde vermişlerdir:

“Köli- “örtmek, gizlemek” – köşi- “engel olmak, kapamak (ışık)”; kölige “koyu gölge” – köşige “zayıf gölge”; kölik “gölge” – köşik “perde” (Dankoff, Kelly 1985: 109, 111).

Rassadin'e göre Sibirya Türk lehçelerinde "perde, örtü" anlamında görülen köjögö kelimesi Moğolcadan alıntıdır:

Altayca köjögö "perde, örtü": Altaycanın ağızlarında közö/kösönö/közögö "ay."; Hakasça közege/közeñe "perde, örtü; yeni evlilerin yatağının üzerine çekilen perde, örtü"; Tuvaca köjige "perde, örtü" < Moğolca kösige "perde, örtü"; Oyratça kösige "ay."; Çağdaş Moğolca xöşig "ay."; Buryatça xüşege "ay."; Kalmukça köşg "ay." (Rassadin 2008: 16, 116).

Codex Cumanicus'ta köşegen "perde, cibirlik" (CC.52b/7).

Zemaşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Sözlüğü'nde köşege "gelin duvağı" (Poppe 1938: 275); köşigetü ökin "perdelik kız, hicaplı kız" (Kaçalın 2009: 81).

Köşüke kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde:

Uygurcada köşüke "perde, örtü": Yiglimañ kız yiglimañ, toyuñ bolur, Altın böşük, köşüğe öyün bolur: "Ağlama kız ağlama düğünün olur, altın yatak, perdeli evin olur" (YUTS 2013: 208; Iskakov vd. 1966: 106); Uygurcanın ağızlarında köşük "saman veya otu taşıma kafesi" (Malov 1961: 132); Özbekçede göşañga/küşänä (etn.) "nikah gecesi için hazırlanan yeni evlilerin beyaz perdeyle örtülü yatağı" (UTİL I 1981: 202; ESTY V 1997: 128).

Kırgızcada köşögö "perde, yeni evlilerin veya genç karı-kocanın yataklarını başkalarınınkinden ayıran perde; (piyeste) perde; köşönök "ay." (Radlov boyunca) (KS 2011: 509); Manas Destanı'nda köşögö "perde" (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 943); Başkurtçada küşege "çarşaf, bohça, örtük; gelin bohçası" (BTS 2017: 314); Tatarcanın ağızlarında küşege "ay.": Kigen ıştannı kem küre, küşegene il küre (atasözü) (TTAS II 1979: 317; ESTY V 1997: 128).

Altaycada köjögö "perde; yeni evlilerin veya genç karı kocanın yatağının ayıran perde; (piyes için) sahne" (ATS 1999: 120); Teleüt ağızında köjögö "ay."; köjögölö-"perdelemek" (TelAS 2000: 63); Hakasçada közege "perde; yeni evlilerin yatağının üzerine çekilen perde, örtü" (HTS 2007: 274); Tuvacada köjege "ay." (TuvRS 1968: 256).

Moğolcada kösige "perde" (Räsänen 1969: 294a); kösig "perde, güneşlik" (MTS 2003:780); höşig "ay." (KMRS 1947: 273).

17. Kur "Uzun zamandan beri binilmemiş at; dinç at; semiz at":

1. Kur atka mingendey boldı "Dinlendi, serpildi (kelimesi kelimesine binilmemiş (veya semiz) ata binmiş gibi oldu" (KETS X 2011: 367).

2. Kur attay boldı "ay." (KETS X 2011: 367).

3. Kur attay "Uzun zamandan beri binilmemiş at gibi, dinç at gibi" (KETS X 2011: 367).

Sızdıkova, Kazak deyimlerinde geçen kur kelimesini Moğolca xur "geçen yılki, geçen yılın" ve xur targa "geçen yıldan beri binilmemiş at" biçimleriyle aynı görmüştür. Moğolcadaki hur kelimesinin anlamından hareketle kur atka mingendey deyimini "uzun zamandan beri binilmemiş ata binmiş gibi" diye aktarmıştır.

Kazak edebî dili sözlüğünde kur kelimesi "binilmemiş at; uzun vakit binilmeyen, dinç at, ele geçirilmeyen, öğretilmeyen at" olarak açıklanmış ve söz konusu deyimleri örnek olarak verilmiştir (KETS X 2011: 367).

Moğolcada xur “geçen yılın, geçen yılınki” (KMRS 1947: 276); xur targa “bir yıldan beri binilmeyen at”.

18. Külük “Hızlı yüğrük, çok hızlı giden at, atın en iyisi”:

1. Küysiz külük jügirmes “Bakımsız yüğrük koşamaz” (BS 67 2011: 281).

2. Jılkıñ körkü – külük, üydiñ körkü – mülük “Yılının güzelliği yüğrüttür, evin güzelliği mülktür” (BS 69 2011: 200).

3. Külük, jürgen jeriñ – bülük “Yüğrük var yerde fitne de vardır” (Kaydar 2004: 372).

4. İt külügin tülki süymes “Köpeğin iyi koşanını tilki sevmez” (BS 67 2011: 250).

Kazak edebi dilinin sözlüğünde külük maddesi “yüğrük at” olarak açıklanmıştır (KETS VIII 2011: 476). Ancak Kazakçada külük kelimesi tek başına kullanılmaz saygılık “yüğrük at” gibi kalıplaşmış yapılarda, yukarıda gösterdiğimiz deyim ve atasözlerinde kullanılmaktadır.

Keñesbayev, Küysiz külük jügirmes “Bakımsız yüğrük (at) koşamaz” atasözündeki külük kelimesini “hızlı koşan at” olarak aktarmış ve eskicil kelime olarak değerlendirmiştir (Keñesbayev 1977: 603).

ESTY’de Kazakça atasözleri ve deyimlerde “çok hızlı koşan at, ünlü, soylu, iyi yüğrük” anlamında kullanılan külük kelimesinin Moğolcadan geri alıntı olduğu belirtilmiştir:

Kazakça ve Kırgızca “çok hızlı, güçlü, ünlü (at vb. hayvan)” anlamında kullanılan külük kelimesi Eski Türkçe “ünlü” anlamındaki külüg < kü “ün, şöhrət” + lüg “isimden isim yapan ek” ile aynıdır; bunlar da Moğolca “güçlü ve çabuk at” anlamındaki külüg’ten geri alıntıdır ; Moğolcaya da Çağatay Türkçesinden geçmiştir (ESTY V 1997: 140).

Bazarova ve Şaripova, külük kelimesinin ancak Orta Asya Türk lehçelerinde kullanıldığını söylemişlerdir:

“Çok hızlı koşan at, soylu, iyi at” anlamındaki külük kelimesi Orta Asya Kıpçak lehçelerinde kullanılmaktadır” (Bazarova, Şaripova 1990: 61).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus’ta külük “çabuk, hızlı, çevik” (CC.57b/6); Memlûk Kıpçakları eserlerinden Gülistan Tercümesi’nde külük “çabuk, hızlı”: külük atlar “hızlı atlar” (GT.333/4).

Çağatay Türkçesi eserlerinde külük “büyük köpek” (Budagov II 1871: 161; Radloff II 1960: 1470-1471); Mükaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca sözlüğünde külük kele “koşu atı” (Poppe 1938: 195).

Kırgızcada külük “koşu atı yürük at; güçlü ve çabuk”: İt külügün tülkü süyböyt “Köpeğin yüğrük olmasını tilki sevmez”; kadırman külük “ünlü koşu atı”; oroşon külük at “ay.” (KS 2011: 536; Bazarova, Şaripova 1990: 62); Kumukçada krş.: gülük (çocuk dilinde) “tay” (KumTS 2011: 146).

Altaycada külük “pehlivan; usta; becerikli, çevik” (ATS 1999: 128); Hakaşçada külük “akıllı; becerikli; eli uz; cesur” (HTS 2007: 280).

Moğolcada külüg “güçlü ve çabuk at” (MTS 2003: 792).

19. Saganak “Çadır iskeletlerin değnekleri”:

Kaganagı karık, saganagı sarık “Her şeyi yolunda; karnı tok sırtı pek ” (KTFS 2007: 168).

Kazak edebî dili sözlüğünde saganak kelimesi “kerege'nin özel uzun değneği; iki kerege'nin bağlandığı yeri” olarak açıklanmış ve söz konusu deyim örneği olarak verilmiştir (KETS XII 2011: 526).

Budagov ve Radlov'un sözlüklerinde Kazakça saganak “çadır iskeletlerinin kısa değnekleri, dayakları; yurt örgülerinin değnekleri; değneklerin bağlandığı yeri” (Budagov I 1869: 687; Radloff IV 1960: 262).

Ramstedt, Kazakçadaki saganak kelimesini Kalmukça sagnag kelimesiyle karşılaştırmıştır (ESTY VII 2003: 163).

Räsänen, Kazakçadaki saganak kelimesinin Moğolcadan (sagana) ödünçleme olduğunu söylemiştir (Räsänen 1969: 393a).

Saganak kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesi ağızlarında saganag “davul, elek kalbur ve böyle şeylere geçirilen çember, genelde çember şeklinde olan her şey” (AzTS 1994: 1008).

Kırgızcada saganak “çadır iskeletinin kısa değnekleri (bunlar her kanatta dörder tane olur)” (KS 2011: 629); Karakalpakçada saganak “(pencere, kapıdaki) delik, yarık”: kapının saganagın karadı “kapının yarığından baktı” (KkRS 1958: 554); Başkurtçada saganak “çadırın tepesindeki direklerin geçirildiği üst çember” (BTS 2017: 491).

Moğolcada sagana “die oberen Enden od. Spitzen des Zeltgitteri” (Räsänen 1969: 393a); Kalmukçada sagnag “çatı kirişleriyle bağlanan çadır iskeletlerin uçları” (ESTY VII 2003: 163).

20. Sawkıt “Hediye”:

1. Sälem sawkıt berdi “Gönülden ve saygıdan birisine (akraba vb. yakın kişilere) hediye olarak her türlü şeyler (yiyecek de olabilir) gönderdi” (FS 2007: 610).

Kazakçada sawkıt kelimesi tek başına kullanılmaz ve asıl anlamı da bilinmemektedir ancak sälem-sawkat/sälem-sawkıt ikilemesi olarak kullanılmaktadır. Doğu Kazakistan ağızlarında sälem-sapkit (Nurmagambetov 1986: 17) biçiminde de yaşamaktadır.

Kazakçada bununla birlikte “savaşta ganimet, yiğitlerin savaşta eve, köye, millete getiren ganimeti, hediyesi” anlamında sawga kelimesi vardır. Bu sawga kelimesini Janpeyisov Azerbaycan Türkçesindeki “hediye” anlamındaki savgat kelimesiyle ilgili görmüştür (Janpeyisov 1989: 13).

Biz de Kazakçada deyimleri ve ikilemelerde görülen sawkat kelimesini Kazakça atasözlerinde (Batırdan sawga eginşiden sıralgı “Yiğitten ganimet, çiftçiden pay”) korunan sawga kelimesiyle aynı görmektediriz, çünkü Türk lehçelerinde kelime hem savga hem savgat biçimleriyle görülmektedir; Kırgızcada iki biçim de aynı anlamda mevcuttur.

Saugat/sauga kelimesi üzerine bilgileri Bülent Gül sunmuştur:

Saugat kelimesi, Doerfer'e göre Batı Orta Moğolcasından saukat/sauka şeklinde Farsçaya; birçok biçimde Türkçeye ve başka dillere geçmiştir. Kelimenin kökeni konusunda tartışma vardır. Kelime Moğolların Gizli Tarihi'nde de sauka şeklinde tanıklanmaktadır. Batı Orta Moğolcası eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de Moğolca

saugat için yine Türkçe saugat karşılığı verilmiştir. King Sözlüğü'nde kelimenin Türkçe karşılığı armağan'dır. Kelime TT'de savgat şeklinde tanımlanır. Modern Moğolcada "armağan" için beleg kelimesi kullanılmaktadır (Gül 2016: 219).

Savkat kelimesi tarihî Türk lehçelerinde:

Harezmi Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de savkat/savgat "hediye" (ME.78-8); İbni Mühennâ Lûgati'nde saugat "ay." (İM.230) (Gül 2016: 219).

Çağatay Türkçesi eserlerinde: Niyazi, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar'da savgat/sovgat/sovkat "hilat, peşkeş, ihsan, armağan, inam" (Kaçalın 2011: 992); Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde sawugat (Çağatayca) (Moğolca savgat) "tanışma hediyesi" (Kaçalın 2017: 143); Lûgat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmani savgat/sevgat "hediye, armağan; ihsan, yadigar" (ŞŞ); Cami'üt-Tevarih'te saukat "savaşta ganimet" (Sızdık 2009: 157).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Kitabı'nda savgat "armağan, hediye, ihsan" (DKK.95-6).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkmencede sovgat "armağan, hediye" (TTS 1995: 584).

Kırğızcada soogat "harpta yahut avada elde edilen ganimetten hediye" (KS 2011: 660); Nogaycada sawkat "hediye" (NRS 1963: 281); Kumukçada sawgat "hediye, armağan; mükâfat, ödül": sawgat etip ber- "hediye olarak vermek" (KumTS 2011: 289).

21. Surkultay "Vezir; padişah danışmanı; öğretici, öğrenim görmüş":

1. Ār hannıñ tusında bir surkultay "Her hanın yanında bir danışman (öğretici vb.) vardır (eskiden han yanında öğretici danışmanlar olurdu; han bir işleri onlarla danışarak yapardı; o danışmanlara surkultay denilirdi) (KTFS 2007: 49).

Kazakça surkultay kelimesi eskicil ve anlamı anlaşılmayan kelime olduğu için farklı yerlerde farklı anlamlandırılmaktadır:

Kazak edebî dili sözlüğünde surkultay kelimesine eskimiş olduğu belirtilerek "han danışmanı" karşılığı verilmiştir (KETS XIII 2011: 383).

Kazak dilinin izahlı sözlüğünde surkultay kelimesinin mecazî anlamı "iki yüzlü, vefasız, kötü" olduğu ifade edilmiştir (KTTS 2008: 748).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde surkultay kelimesi "han ya da padişahların yanındaki yalakalar" olarak açıklanmıştır (SS 2013: 354).

Kaydar, "Halık Danalığı" adlı açıklamalı atasözleri kitabında surkultay kelimesi ile ilgili açıklamada bulunmuştur:

"Eskiden hanlar kendi saraylarında geleceği söyleyen, ileri görüşlü kâhinleri bulunduruyorlardı, onların görüşleriyle danışıyorlardı. Bu kâhinlere surkultay denilirdi" (Kaydar 2004: 226).

Sızdık, deyimdeki surkultay kelimesini anlamının güç olduğunu vurgulamış ve eskimiş kelimelerden (istorizm, tarihî sözler) saymıştır. Kelimenin kökenini Moğolca "han danışmanı" anlamındaki surulday yapısına bağlamıştır (Sızdık 2009: 21).

Biz de deyimlerde kullanılan surkultay biçimini Moğolca "akıl vermek, akıl öğretmek, tavsiyede bulunmak" anlamındaki surga- fiili ve "öğrenim görmüş, eğitilmiş, tahsilli" anlamındaki surgaltay kelimesiyle aynı görmekteyiz.

Krş.:

Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde surku "öğrenme, öğrenmek"; suruksan "öğrenen" (Kaçalın 2009: 134-135).

Manas Destanı'nda Suurultay "destan kahramanı" (Sadikov, Şarşembayev 2011: 1280).

Tuvacada surga- "akıl vermek, akıl öğretmek, doğruyu göstermek" (Ölmez 2007: 255); surgaal "öğreti, danışmanlık, bilgi verme, akıl verme"; surguuldug "bilgili, öğrenim görmüş, okumuş" (TuvRS 1968: 392).

Moğolcada surgaltay "öğrenim görmüş, eğitilmiş, tahsilli" (MTS 2003: 1145); surga- "akıl vermek, akıl öğretmek, doğruyu göstermek" (Räsänen 1969: 433); surgaal "öğreti, akıl, tavsiye, bilgi" (MRS 1947: 185).

22. Şuwlı "Ünlü, şöhretli, şanlı":

Atı şuwlı "Ünlü, şöhret sahibi" (KTFS 2007: 37; KETS XV 2011: 434).

Kazak edebî dili sözlüğünde şuw biçiminin "şöhret" anlamı kayıtlı değildir ancak atı şuwlı "ünlü" deyimini verilmiştir (KETS XV 2011: 427-434).

Deyimde korunan şuwlı biçimi Moğolca "ün, şöhret" anlamındaki tsuu biçimiyle aynı olabilir çünkü deyimde şuw kelimesi deyimde Moğolcadaki gibi "ün, şöhret" anlamında kullanılmıştır. Attu çuulu deyimini aynı anlamda Altaycada da kullanılmaktadır.

Rassadin'a göre Altayca kahramanlık destanlarında geçen attı çuulu/attu çulu "ünlü" deyimindeki çuu kelimesi Moğolca "ün, şöhret, derece" anlamındaki çuu kelimesidir (Rassadin 2008: 36).

Buradan hareketle Kazakça, Altaycada "ünlü" anlamındaki çuulu/şuwlı biçimleri Moğolcayla ilgili olabilir.

Krş.:

Karaycada çuv/tsuv "ün, ünlülük, şöhret" (KRPS 1974: 632).

Altayca (kahramanlık destanlarında) attı çuulu/attu çulu "ünlü, şanlı": attu "adı olan, adı çıkmış, adı ünlü olmuş" (ATS 1999: 30; Rassadin 2008: 36)

Moğolca tsuu "dedikodu, konuşmalar; ün, şöhret, derece" (MRS 1947: 298; Rassadin 2008: 36; Räsänen 1969: 93).

23. Taban "Beş":

1. Taban eli (halk ölçümü) "Beş parmak genişliğindeki ölçü birimi (at kazısı ölçümü)" (KTFS 2007: 267).

2. Taban kazı "At kazısı ölçümü" (KTFS 2007: 267).

Kazak edebî dili sözlüğünde taban kelimesinin "beş" anlamıyla ilgili bir açıklama yoktur. Buradaki taban biçimi, Moğolcada "beş" anlamına gelen taban/tavan (MTS 2003:1176) kelimesidir.

Räsänen, Türk lehçelerinde "at sürüsü" anlamında kullanılan tabun biçimini Moğolca "beş" anlamındaki tabun kelimesinden alıntı olduğunu söylemiştir:

Çağatayca tabun "at sürüsü"; Tatarca tabun "ay."; Malkarca tabun "ay." (>Rusça tabun "ay.") < Moğolca tabun "beş" (Räsänen 1969: 453).

Krş.:

İbni Mühennâ Lügati'nde tabun "beş" (İM.227) (Gül 2016: 231).

Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü'nde tabun "beş" (Kaçalın 2017: 141, 210).

Moğolcada taban/tavan "beş" (MTS 2003:1176); tav "ay." (MRS 1947: 191).

24. Tas "Kuvvetlendirme ifade eden bir kelimedir":

1. Tas jetim "Kimsesiz, kimi kimsesi olmayan" (KazTS 2003: 524).

2. Tas karañğı "Zifiri karanlık" (KazTS 2003: 524)

3. Tas talkanın şıgardı "Yırtıp kopardı" (KazTS 2003: 525).

4. Tas töbe "Tam tepe, tam tepesi": tas töbeden koyıp kaldı "tam tepesinden vurdu"; tas töbeme koy "tam tepeme koy" (KTFS 2007: 273).

Kazak edebî dili sözlüğünde tas kelimesinin "oldukça, tamamen, tam, çok; bütünüyle, yalnızca" anlamları kayıtlı değildir. Ancak söz konusu deyim ve kalıplaşmış yapılarından bu anlamlar görülmektedir.

Sızdık, tas kelimesini Kazakçada anlamı anlaşılmayan kelimelerden görmüş ve kelimenin kökenini Moğolca "oldukça, çok, fazla" anlamındaki tas kelimesine bağlamıştır (Sızdık 2009: 36).

Tas kelimesi Moğolcada birden ve kesin son bulmayı belirten kelimedir; "çok, tamamen, oldukça; tam" anlamındadır.

Kırgızca ve Karakalpakça sözlüklerinde bu anlamı üzerine durulmamıştır; tas kelimesiyle kurulan yapılar verilmiştir:

Kırgızca; Manas Destanı'nda tas-talkan "darmadağın" (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 1331); Karakalpakçada tastay karañğı "çok karanlık"; tas-talkan et- "darmadağın etmek" (KkRS 1958: 626) (Sözlükte tas kelimesi yoktur ancak deyimler verilmiştir).

Başkurtça sözlüğünde kelime anlamlandırılmıştır:

Başkurtça tas "bütünüyle, tümüyle, yalnızca, sadece; tam bir, has, hakiki; sağlam, sıkı; iyice, sağlamca, sıkıca" (BTS 2017: 584).

Moğolcada tas "birden ve kesin son bulmayı belirten söz; yoğunluk, kesinlik, şiddet": tas melcekü "kesinlikle reddetmek, inkar etmek"; tas öger-e "oldukça farklı, tamamen değişik"; tas tatahu "yırtıp koparmak"; tas har-a "kap kara, simsiyah" (MTS 2003: 1210).

25. Tayşı: "Prens; bey, ağa, asilzade, aristokrat":

Tayşı atım bolmasa da, koyşı atım bar "Asilzade unvanımız olmasa da çoban unvanımız vardır" (BS 69 2011: 334).

Kelime zamanla unutulduğu için başka bir deyimde toyşı "dügüncü" biçiminde geçmiştir:

Toyşı atagımız bolmasa da, koyşı atagımız bar "ay." (BS 69 2011: 345).

"Kazak edebî dili sözlüğünde tayşı kelimesi yoktur, kelimenin anlamı tamamıyla unutulmuştur, deyimde eskicil kelime olarak yaşamaktadır" (Nurmagambetov 1994: 264).

Ancak tayşı kelimesi kontayşı yapısında da korunmuştur: kontayşı (tar.) "XVII-XVIII yy. Cungar (Oyrat-Kalmuk) Hanlığı hanlarının en yüksek unvanıdır; Cungar hanlığının hanı" (KETS X 2011: 33).

Nurmagambetov, Kazakça sözlüklerde olmayan ancak deyimde korunan taşı kelimesini Eski Türkçe taşı “büyük hoca, öğretici; ünlü” (DTS 1969: 528) ve Moğolca tayj “aristokrat, asilzade” kelimeleriyle aynı görmüştür (Nurmagambetov 1994: 264).

Krş.:

Eski Uygur Türkçesi eserlerinde taşı “ağa danışman, akıl verici, öğretici; şanlı, ünlü kişi” (DTS 2016: 560).

Çağatay Türkçesi eserlerinden Cami’üt-Tevarih’te taşı “unvan adı”: Kadan taşı, Nākūn taşı, Kon taşı gibi (Sızdık 2009: 158); Tevarih Güzide Nusrat-name’de taşı/tayşu/tayçu “şah, şehzade, sultan adlarına eklenen unvan adı”: Kazan Taş (TGN.21a1); Bayan taşı (TGN.72a12), Buka taşı (TGN.33a5) gibi; Tayçu Egeçi (TGN.17a15) “kadın ismi”; Tayşu Noyan “erkek ismi” (TGN.27a7) (Avazhan Umarov, “Tevarih Güzide Nusrat-name Hakkında Bir İnceleme” adlı çalışmada olduğu doktora tezinden örnekler).

Tuvacada (folk.) tayji “asilzade; sultan, prens” (TuvRS 1968: 404); Sarı Uygurcada tayci: Batur-hun-tayci “eskiden Uygurların prensi” (Malov 1957: 20, 109).

Moğolca tayci “Moğolların soylu boyu; Cengiz Han ve kardeşlerinin soyundan gelenlerin alabilecekleri bir unvan; Cengiz Han’ın soyundan olanlar”; taycı “taht mirasçısı” (MTS 2003: 1189); tayj “prens, asilzade” (MRS 1947: 194); Mançu dilinde taydzi “taht mirasçısı” (SSTMYa II 1977: 152).

26. Tolagay “Baş, kafa; dağ, tepe”:

1. Tolagay bas “Görmüş geçirmiş kişi; kel kafalı, saçı olmayan” (Kaydar I 2014: 213; KETS XIV 2011: 233).

Deyimde toltagay kelimesinin baş kelimesiyle yan yana kullanıldığına göre de deyimlerdeki toltagay kelimesi “baş” anlamındadır. Ajibekova, toltagay bas yapısının pleonasm olduğunu ifade etmiş; pleonasm yapılarında iki kelimenin birinin anlaşılacağını söylemiş, burada ise toltagay kelimesinin anlaşılmayan kelime olduğunu izah etmiştir (Kaydarov 1988: 88).

2. Kuw toltagay “Bir başına, tek başına; yalnız; çoluk çocuksuz kimse” (Kaydar I 2014: 214). Toltagay kelimesinin zamanla anlamı unutulduğu için artık kuw bas deyimini kullanılmaya başlamıştır.

3. Kudaydan tilegenim kolañ kara şaştı edi, kudaydın özi kostı kuw toltagay bastını “Allahtan dilediğim güzel bir kadındı, Allahın verdiği kısır bir kadındı” (BS 66 2010: 213).

4. Kuw toltagay bastanbay “Boşuna uğraşmadan” (FS 2007: 463).

Halk şiiri:

Taw toltagay köriner tası ketse,

Är el jesir kaladı bası ketse.

Käri küş ne boladı, ya, dariyga,

Asıraytın kolınan jası ketse “Dağ tepe olarak görünür taşı gitse, millet sahipsiz kalır başkanı gitse...” (KETS XIV 2011: 233).

Kazakça sözlüklerde toltagay kelimesi için “eskicil” kaydı düşülmüştür ve deyimlerin anlamlarına göre “bir başına yalnız, çoluk çocuksuz; hiçbir şeyi yok (fakir); tek başına, yalnız; kel, saçsız” anlamları verilmiştir (KTTS 2008: 808).

Kaydar'a göre doğu Kazakistanda Tolagay, Aktolagay, Könektolagay, Jetimtolgay adlı yer adları da Moğolcada "dağ tepesi, doruk" anlamında kullanılan tolugay kelimesiyle ilgilidir (Kaydar VI 2014: 175).

Sızdık, deyimlerde korunan tolugay kelimesini "baş, kafa" olarak aktarmış ve eskicil kelimelerden saymıştır (Sızdık 2009: 134-135).

Kelime, Moğolcada "baş, kafa; üst, tepe" (MTS 2003: 1268) anlamlarında kullanılan tolugay kelimesidir.

Manas Destanı'nda Tologoy "yer adı" (Sadıkov, Şarşembayev 2011: 1367).

Moğolca tolgo "baş, kafa; başkan, reis; doruk, dağ tepesi; uç, sınır" (MRS 1947: 205).

27. Unjırğa "Ense, omuz, sırt, arka" :

Unjırgası tüşüw "Keyfi kaçmak, morali bozulmak (kelimesi kelimesine ensesi indi, eğrildi)" (FS 2007: 740).

Kazakçada aynı anlamda semantik açısından benzeyen eñsesi tüsti deymi de vardır (KETS V 2011: 320).

Kazak edebî dili sözlüğünde unjırğa kelimesi hakkında söz edilmemiştir ancak unjırgası tüsti deymi verilmiştir (KETS XIV 2011: 729).

Deyimlerde görülen unjırğa kelimesi Moğolca unjuurga; unjuu (MRS 1947: 232) biçimleriyle ilgili olmalıdır.

Sonuç

İncelediğimiz kelimelerin bazılarının Moğolca olması tartışmalıdır. Bu çalışmada, bilimadamlarının Moğolca olması ihtimali üzerinde durduğu kelimeleri vermeye çalıştık. Bu kelimelerle ilgili olarak bunların Moğolca olup olmadığına dair kesin hüküm vermekten kaçındık Çünkü kelimelerin bazıları asıl Türkçe kelimelerdir, Moğolcaya girmiş ve sonradan Moğolcadan alıntılanmış biçimlerdir. Örneğin, külük kelimesidir. Eski Türkçe "ünlü" anlamındaki külüg biçimi, Moğolcada "yügrük at" anlamını kazanmış ve Kazakçaya da bu anlamıyla girmiştir.

İkinci taraftan incelediğimiz kelimelerin çoğu Altaistik teorisine göre ortak kökenli kelimelerdir. Örneğin Kazakça deyimde "yatak perdesi, yatak" anlamında korunan kösege kelimesi, DLT'de "gölge" anlamındaki köşüke ve "örtü" anlamındaki köşik kelimeleriyle köktaşır. Moğolca kösige biçimi "perde" anlamındaki kelimedir. Kazakçada "perde" anlamında kullanılması Moğolcadandır. Buradan hareketle kösege kelimesini anlam açısından Moğolca olarak değerlendirdik.

Bazın kelimeleri Moğolca olabilir veya olmayabilir kaydıyla verdik. Örneğin Kazakçadaki "şans" anlamındaki jol kelimesi Moğolca "iyi talih, şans, başarı" anlamındaki zol biçiminden alıntı olabilir. Bununla birlikte genel Türkçe yol kelimesinin "yol" anlamından mecazî anlam kazanmış bir kelime olabilir.

Bazı Moğolca kelimeler Türk lehçeleri sözlüklerinden bulunmamıştır. Bunlar jum, kur ve unjırğa kelimeleridir. Bunlar ancak Kazakça deyimler içinde korunmuştur. Kelimelerin epeycesı Türk lehçelerinde yaygındır. Örneğin "cevap" anlamındaki karuv kelimesi tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde sık rastgelmiştir. Kelimeler çoğu çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında sınırlı olarak korunmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuzca ve Karlukçayla karşılaştırdığımızda Kıpçak lehçelerinde Moğolca örnekler fazladır.

Bazı kelimeler Moğolcadan erken devirlerde girmiştir ve çağdaş Moğolcada bu kelimeler artık kullanımda değildir, örneğin “hediyе” anlamındaki sawkıt; “tanrı” anlamındaki kayrakan biçimi vb.

Kaynakça

- AFANAS'YEV, Petr; HARİTONOV, Luka (1968). *Russko-Yakutskiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- AGİSİV, İ.; BİLİŞEV E.; ZEYNULLİNA G. vd. (1993). *Başkört Tilinin Hüzüglüğü*, T. 1-2, Moskva: Russkiy Yazık.
- AHMEROV, Kasim (red.) (1958). *Başkırsko-Ruskiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- AKOBİROV S.; MİHAYLOV G. (edit.) (1988). *Uzbeksko-Ruskiy Slovar'*, Taşkent: Uzbek Sovet Entsiklopediyası Boş Redaktsiyası.
- AKABİROV, S. vd. (1981). *Uzbek Tiliniñ İzohli Lugati*, T. I-II, Moskva: İzdatel'stvo Ruskiyi Yazık.
- ARGUNŞAH, Mustafa; Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATA, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ*, C. II, Ankara: TDK Yayınları.
- Babalar Sözi (2010-2011). *Kazak Makal-Matelderi*, C. 65-69, Astana: Foliyant Baspası.
- BAMMATOV, Zaynal (edit.) (1969), *Kumıksko-Ruskiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (2011). *Ali Şir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOV, Nilkolay; TOŞÇAKOVA, T. (1947). *Oyrotsko-Ruskiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- BASKAKOV, Nikolay; İNKİJEKOVA, Anastasiya (1953). *Hakassko-Ruskiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, Nikolay; KARRİEVA, B., HAMZAEVA, N. (1968). *Turkmensko-Ruskiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- BASKAKOV, Nikolay; ZAJACZKOWSKI, Ananiasz; SZAPZAL S. (edit.) (1974). *Karaimsko-Rusko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- BATTAL, Aptullah (1997). *İbni-Mühennâ Lügati*, Ankara: TDK Yayınları.
- BAZILHAN, Bugıtın (1977). *Kazakşa-Mongolşa Sözdik*, Ulanbatır: Mongol Halık Respublikası, Gılım Akademiyasınıñ Tili men Ädebiyet İnstitutu.
- BAZILHAN, Bugıtın (1984). *Mongolşa-Kazakşa Sözdik*, Ulaanbaatar-Ölgiy: Mongol Halık Respublikası, Gılım Akademiyasınıñ Tili men Ädebiyet İnstitutu.
- BUDAGOV, Lazar' (1869-1871). *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-tatarskih Nareçiy*, T. I-II, SanktPeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1960). *Sanglah, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân*, London.
- ÇEREMİSOV, Konstantin (1951, 1973). *Buryat-Mongol'sko-Ruskiy Slovar'*, Moskva. *Drevnetyurkskiy Slovar'* (1969). Leningrad: Nauka.
- ERCİLASON, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâtü't-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı*, C. I-II, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜL, Bülent (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Ankara: Türk Kültrünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine; DURANLI, Muvaffak (1999). *Altayca Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine; BUTANAYEV, Viktor; İSİNA, Almagül; ŞAHİN, Erdal; ŞAHİN, Liaisan; KOÇ, Aylin (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- HAMZAYEV Maşan (edit.) (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşhabad: İzdatel'stvo Akademiy Nauk Turkmenskoy SSR.

- HARİTON B., KİSELYOVA Z. (edit.) (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Ministerstvo Kul'turu SSSR, Glavizdat.
- ISKAKOV, Ahmedî; SIZDIKOVA, Rabiyya.; SARIBAYEV, Şora (1966). *Kazak Tiliniñ Kıskaşa Etimologiyalık Sözdigi*, Almatı: Kazak SSR-niñ Gılım Baspası.
- JANPEYİSOV, Erbol (1976). *Muhtar Awezovtiñ "Abay Jolı" Epopeyasınıñ Tili*, Almatı: Kazak SSR-niñ Gılım Baspası,
- JANUZAKOV, Telgoja (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*, Almatı: Dayk Press Baspası.
- KAÇALİN, Mustafa (2009, 2017). *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KAÇALİN, Mustafa (2011). *Niāzi, Nevāyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KALMIKOVA S. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih iy Natsional'nih Slovarey.
- KAYDAR, Abduwali (2004). *Halık Danalığı*, Almatı: Tolganay Baspası.
- KEÑESBAYEV, İsmet (2007). *Frazeologiyalık Sözdik*, Almatı: Arıs Baspası.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2012). *Kazakşa-Türkçe Sözdik*, Almatı.
- LESSİNG, Ferdinand (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Çev. Günay Karaağaç, C. I-II, Ankara: TDK Yayınları.
- MALOV, Sergey (1957). *Yazık Jyoltih Uygrov, Slovar' i Grammatika*, Alma-Ata: İzdatel'stvo Akademiy Nauk Kazahskoy SSR.
- NASIROV, D.; UBAYDULLAYEV K. vd. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih iy Natsiyonal'nih Slovarey.
- NECİP, Emir (2008, 2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, Ankara: TDK Yayınları.
- NURMAGAMBETOV, Abilbek (1994). *Bes Jüz Bes Söz*, Almatı: Rawan Baspası.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007). *Tuvacanın Sözarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle*, Wiesbaden.
- ÖNER, Mustafa (2009, 2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- PEKAÇAR, Çetin (2000, 2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- POPPE, Nikolay (1938). *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab*, Çast' I-II, Trudı İstituta Vostokovedeniya, XIV, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademiya Nauk SSSR.
- POPPE, Nikolaus (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*, 1. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, çev: Zeki Kaymaz, İstanbul: Fatih Ofset.
- RADLOV, Vasiliy (1893-1911). *Opu Slovarya Tyurskih Nareçiy*, C. I-IV, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etimologischen Wörtervuchs der Türksprachen*, Suomalais Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RASSADİN, Valentin (2008), *Oçerki po İstoriy Slojeniya Tyurko-Mongol'skoy Yazıkovoy Obşnosti*, Çast' II, Mongol'skoye Vliyaniye na Leksiku Tyurkskix Yazıkov, Elista.
- RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L.; KUÇİGAŞEVA, N. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çev. Şükrü Halûk Akalın, Çaştegin Turgunbayev, Ankara: TDK Yayınları.
- SADIKOV, Taşpolat; ŞARŞEMBAYEV, Bakıt (2011). *Manas Destanı: Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- SANCEEV, Garma (1947). *Kratkiy Mongol'skiy-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih iy Natsiyonal'nih Slovarey.
- SEVORTYAN, Ervand (1974, 1978, 1980, 1989, 1997, 2000, 2003), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, T. I-VII, Moskva: Nauka.
- Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskih Yazıkov* (1975, 1977), Materiyalı k Etimologičeskomu Slovaryu, I-II, Leningrad: Nauka.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buharî (1208). *Lugat-i Çağatay ve Türkî'-yi Osmani*, İstanbul.
- TATARİNTSEV, Boris (2000-2004). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı*, T.I-IV, Novosibirsk: Nauka.

- Tatar Tiliniñ Anlatmalı Sözlüğü* (1977, 1979, 1981), T. I-III, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
TEKİN Talat; ÖLMEZ, Mehmet; CEYLAN, Emine; ÖLMEZ, Zuhar; EKER, Süer (1995).
Türkmence-Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.
TEKİN, Talat (2017). *İrk Bitig*, Ankara: TDK Yay.
TEKİN, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
TENİŞEV, Edhyam (red.) (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya.
TENİŞEV, Edhyam; SUJUNÇEV, H. (1989). *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
Til Bilimi İnstitutu (2011). *Kazak Adebî Tiliniñ Sözdüğü*, c. I-XV, Almatı: Til Bilimi İnstitutu.
TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Mu'înü'l-Mürîd*, Ankara: TDK Yay.
TUNA, Osman Nedim (1972). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, XVII.: 209-250.
TUNA, Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 18.: 281-314.
Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, Ankara: TDK Yayınları.
URAKSİN, Zinnur (edit.) (1996). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo: Ruskiy Yazık.
VAŞİLİEV, Yuriy (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
VEL'YAMİNOV-ZERNOV, Vladimir (1868). *Abuşka, Slovar' Gagataysko-Turetskiy*, Sankt-Peterburg: Tipografiya Akademii Nauk.
YUDAHİN, Konstantin (1965). *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
YUDAHİN, Konstantin (2011). *Kırgız Sözlüğü*, Çev. TAYMAS, Abdullah, Ankara: TDK Yayınları.
YUCE, Nüri (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: TDK Yayınları.
ZAYACZKOWSKI, Ananiasz (1961). *Naystarsza Wersya Turecka Husrev u Şirin Qutba*, T. III, Slownik, Warszawa.

Kısaltmalar:

- ATS: Altayca Türkçe Sözlük
AzTS: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü
BRS: Başkirsko-Ruskiy Slovar'
BS: Babalar Sözi (Kazakça Atasözleri Kitabı)
BTH: Başkört Tilinin Hüzlüğü
BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü
BurRS: Buryatsko-Ruskiy Slovar'.
CC: Codex Cumanicus
ÇuvRS: Çuvaşko-Ruskiy Slovar'
DKK: Dede Korkut Kitabı
DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk
DTS: Drevnetyurkskiy Slovar'
ESTY: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
FS: Frazelogiyalık Sözdik
HRS: Hakassko-Ruskiy Slovar'
HŞ: Hüsrav ve Şirin
HTS: Hakasça-Türkçe Sözlük
IB: İrk Bitig
İML: İbn-i Mühennâ Lûgati
İzDar: İziskannıy Dar Tyurkskomu Yazıku
KazTS: Kazakça-Türkçe Sözdik
KBRs: Karaçaevo-Balkarsko-Ruskiy Slovar'

KE: Kısasü'l-Enbiyā
KETS: Kazak Ādebi Tiliniñ Sözdigi
KıpTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KkRS: Karakalpaksko-Ruskiy Slovar'
KMRS: Kratkiy Mongol'skiy-Ruskiy Slovar'
KMS: Kazakşa-Moñğolşa Sözdik
KMTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü
KRPS: Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'
KS: Kırgızca Sözlük
KTFS: Kazak Tiliniñ Frazecologiyalık Sözdigi
KTTS: Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi
KumRS: Kumıksko-Ruskiy Slovar'
KumTS: Kumuk Türkçesi Sözlüğü
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
MKS: Mongolşa-Kazakşa Sözdik
ML: Ali Şir Nevâyî, Muhâkemettü'l-Lugateyn,
MM: Mu'inü'l-Mürîd
MTS: Moğolca-Türkçe Sözlük
NRS: Nogaysko-Ruskiy Slovar'
ORS: Oyrotsko-Ruskiy Slovar'
Seng: Senglâh
SS: Söz Sandık (Kazakça Eskicil Kelimeler Sözlüğü)
SSTMYa: Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskih Yazikov
Suv: Suvarnaprabhasa
ŞS: Şeyh Süleyman, Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmani
TatRS: Tatarsko-Ruskiy Slovar'
TDS: Türkmen Diliniñ Sözlügi
TelAS: Teleüt Ağzı Sözlüğü
TGN: Tevarihî Güzide Nusrat-name
TrkmRS: Turkmensko-Ruskiy Slovar'
TS: Türkçe Sözlük
TTAS: Tatar Tiliniñ Anlatmalı Sözlügi
TTS: Türkmençe-Türkçe Sözlük
TuvRS: Tuvinsko-Ruskiy Slovar'
TYS: Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük
URS: Uzbeksko-Ruskiy Slovar'
UTİL: Uzbek Tiliniñ İzohli Lugati
YRS: Yakutsko-Ruskiy Slovar'
YUTS: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü